

הרב יהודה שביב

אבל אם

לנשמת אמי מורתי
מרים בת ר' יהודה ליב הכהן ז"ל, הכ"מ.
נלבית בפורים דפרזים תשנ"ז

— א —

פסק הרמב"ם בריש פרק שני מהלכות אבל:
"אלו שאדם חייב להתאבל עליהם דין תורה: אמו ואביו בנו ובתו ואחיו ואחותו מאביו. ומדבריהם שיתאבל האיש על אשתו הנשואה וכן האשה על בעלה".

מקור הדברים בברייתא במסכת מועד קטן:
"תנו רבנן: כל האמור בפרשת כהנים שכהן מיטמא להן אבל מתאבל עליהן, ואלו הן: אשתו אביו ואמו אחיו ואחותו בנו ובתו..." (מועד קטן כ, ע"ב).

וכבר תמה ה"כסף משנה": מדוע כתב הרמב"ם שרק מדבריהם מתאבל האיש על אשתו, וראה שם תירוץ. ואילו הרדב"ז תמה: "ולא ידעתי למה הקדים רבינו אמו לאביו", והוא מיישב: "דנקט לישנא דקרא דפרשת כהנים שהקדים האם לאב. דמהתם ילפינן אבלות, כדאיתא בכל האמור בפרשת כהנים וכו'..." כלומר, הרמב"ם חוזר לסדר הכתוב, והכתוב בפרשת אמור אכן הקדים אם לאב¹, כאמור:
"לנפש לא יטמא בעמיו כי אם לשארו הקרוב אליו לאמו ולאביו ולבנו ולבתו ולאחיו ולאחותו..." (ויקרא כ"א, א-ב).

[מעניין שהטור — ובעקבותיו השו"ע — חזר לסדר הברייתא במו"ק, שזה לשונו:
"כל הקרובים שהכהן מטמא להן שהם אביו ואמו..." (יו"ד סימן שעד"ף)].

— ב —

מעתה יש להבין מדוע הקדים הכתוב אם לאב², הרי דרכו של מקרא להקדים זכרים לנקבות, כדרך שנהג בהמשך הכתוב לגבי בנו ובתו ואחיו ואחותו³. ראבי"ע מסביר:

1. לא רק בהקדמת אם נקט הרמב"ם סדר הכתוב, אלא בכל רשימת הקרובים, שהוא הקדים בן ובת לאח ואחות כפי שנקט הכתוב ולא כסדר שסידרה הברייתא במו"ק.
2. אולם רק לגבי אביו ואמו. לגבי האחים והצאצאים נקטו סדר הכתוב ולא סדר הברייתא והקדימו בנו ובתו לאחיו ואחותו. באמת בדק"ס הביא נוסח כתי"ל למו"ק שם ולפיו בנו ובתו קודמים לאחיו ואחותו, וכ"ה הנוסח ברי"ף וברא"ש ועוד. ושם בהערות ציין שבכתי"ל אחר ליתא לאשתו כלל. וזה מחזק דעת הרמב"ם שהבחין בין אשתו לשאר הקרובים.
3. מעניין, השבעים בתרגומם שינו והקדימו אב לאם. כזאת עשו הם גם בכתוב "איש אמו ואביו תיראו" (י"ט, ג).
4. החרג "איש אמו ואביו תיראו" (ויקרא י"ט, ג), בו הקדים הכתוב מורא אם למורא אב, כבר הוסבר עיי' חז"ל ופרשנים על אתר (תו"כ; קידושין ל, ע"ב; רש"י כאן; ראבי"ע, רד"צ הופמן ועוד). דווקא

"וטעם להזכיר אמו קודם האב, כי הזכר חי יותר מהנקבה ברובי".⁵
כלומר, ההיטמאות לאם תקדם להיטמאות לאב. אולם הסטטיסטיקות של ימינו מצביעות על תמונה הפוכה, ולפיה תוחלת החיים של הנקבה ארוכה בכמה שנים מזו של הזכר.

את בעלי התוס' לא טרדה שאלת ההקדמה, כמו שאלת אי ההתאמה בין האמור בכהן הדיוט לאמור להלן בכהן גדול – "הקשה ר"י: למה הקדים בכהן הדיוט לאמו קודם ואח"כ לאביו, ובכ"ג הקדים אביו מקודם ואח"כ אמו? ותייך: לפי שבכהן הדיוט אמר שיטמא – הקדים אמו לאביו, לומר לא מיבעיא אמו שהיא ודאית⁶ שמטמא, אלא אפילו לאביו שהוא ספק מטמא לו. ובכהן גדול שמזהיר שלא לטמאות – מקדים אביו, לומר לא מיבעיא אביו שהוא ספק, אלא אפילו אמו שהיא ודאית לא יטמא לה".⁷

הסדר הוא מן ההלכה היותר פשוטה להלכה היותר מחודשת.

— א —

מעניינת היא הצעתו של רבינו בחיי:

"ואפשר לומר כי מה שהקדים כאן אמו לאביו לפי שהזכיר 'שאר' והתיר להטמא, לכך הוצרך להקדים אמו כדי לסמוך אמו לשאר ושזכיר הנקבות בפני עצמן, שאם היה אומר 'כי אם לשאר' לאביו ולאמו יבוא הלשון בלתי מסודר להכניס הזכר בין הנקבות".

הסבר זה מבוסס על דרשת חז"ל: "'שאר' – זו אשתו" (תו"כ; יבמות כב, ע"ב). לפיכך פתח הכתוב באשתו וממנה עבר להוריו". לכן הקדים אמו לאביו שכיוון שפתח בנקבה המשיך בנקבה.

אולם בסופו של דבר הרי אין הכתוב מזכיר נקבות בפני עצמן, שאם כן היה לו להזכיר אמו, בתו ואחותו ולאחר מכן לעבור לזכרים – ולא כך נהג הכתוב.

על רקע העיסוק המרובה בהקדמת האם שם, מתעוררת ביתר שאת שאלת הקדמת האם כאן. אבל כאן כמעט ואין התייחסות, אכן השאלה שם היא גם בעקבות הניגוד בין האמור בפרשת קדושים לאמור בעשרת הדברות "כבד את אביך ואת אמך".

5. גם הרמב"ם (בפירוש המשניות למסכת נדה פ"ה, מ"ו) כתב שימי חייהן של הנקבות פחות מזה של הזכרים "על הרוב". הביאו תוספות בכתובות (נב, ע"א ד"ה רצה) בשם הירושלמי ש"הנשים ממחרות למות מן האנשים".

6. שאין ספק שהיא אמו.

7. "מושב זקנים על התורה" – קובץ פירושי רבותינו בעלי התוס', מהד' ששון (ירושלים תשמ"ב). כדברים הללו אמר גם הטור בפירושו 'הארוך'. וקרוב לזה רבינו בחיי בהצעתו השנייה.

8. סדר כזה לא מתאים כל כך לכאורה להנחת בעלי התוס' – שקודם מדברים על הדבר הפשוט – שכן הנחת אבלות על ההורים פשוטה יותר מזו שעל האשה. שהרי זו האחרונה תלויה בכך שאין הכהן מתחלל בנישואיו, אבל כהן שנשא אשה הפסולה לו אינו נטמא לה, כפי שלמדים מהכתוב "לא יטמא בעל בעמיו להחלו" (כא, ראה תו"כ ורש"י שם). אכן מבחינת הקירבה למד רבי יוסף בכור שור בפירושו לכתוב, כי "אין קריבה גדולה מזו" של האשה, שכלמיה נאמר "והיו לבשר אחד".

נראה שהכתוב נקט סדר של רובדי קירבה. ראשונה מנה את זו שעמה מצוי האדם באותו רובד ממש – אשתו. וממנה לרובד הקדום, רובד ההורים, וסמך נקבה לנקבה: שארו, אמו, אביו. מכאן עבר לרובד ההמשך, רובד הצאצאים. וכיוון שסיים בזכר מסמך הוא זכר לזכר: אביו, בנו, בתו. ועתה הוא פונה לרובד האחוה. כאן ראוי היה לפתוח באחותו כדי להסמך נקבה (אחותו) לנקבה (בתו), אבל כיוון שלאחותו גדר מיוחד – שרק לאחותו שלא נישאה הוא מיטמא – לכך נדחתה היא להיות אחרונה. אכן אחותו גם נדחקה מפסוק הקרובים אל הפסוק הבא: "ולאחותו הבתולה הקרובה אליו אשר לא היתה לאיש לא יטמא" (כ"א, ג). וההגיון שבהבחנה זאת הוא, שאחותו הנשואה יש כבר מי שיטמא לה, הלא הוא בעלה, ובזה כמו נסגר המעגל, שהרי פתח בהיטמאות הבעל (כי אם לשארו – זו אשתו) וסיים בה.

באמת פתח הכתוב בבעל וסיים בבעל שהרי פסוק ד: "לא יטמא בעל בעמיו להחלו" משמיע ש"לא יטמא לאשתו פסולה" (רש"י).

לפי זה ערוכים הפסוקים כך:

[ב] 1. שארו (אשתו)

2. אמו 3. אביו

4. בנו 5. בתו

6. אחיו [ג] 7. אחותו

[ד] אשתו הפסולה.

פתח באשתו וסיים באשתו. והסמיכות נבנית גם מתחילה וגם מבסוף. וכיוון שסיים באשתו הסמך לה אחותו ששאלת ההיטמאות לה תלויה בכך אם נשואה היא אם לאו. ודומות הן השתיים – האשה והאחות – גם בכך שאין נטמאים להן בכל מקרה, אלא ההלכה תלויה בסטאטוס האישי שלהן. לחמשת הקרובים מטמא הקרוב תמיד ואילו גבי אשה ואחות הכתוב מדגיש "לשארו הקרוב אליו"⁹, "ולאחותו הבתולה הקרובה אליו".

– ד –

כל שהסברנו בסדר הכתוב קשור בדרשת "שארו" – זו אשתו. שאלה היא אם גם הרמב"ם קיבל דרשה זאת. לכאורה, לא כך משמע מדבריו בהלכות, שהרי הוא מבחין בין אבלות על ששת הקרובים לאבלות על אשתו:

"אלו שאדם חייב להתאבל עליהם דין תורה: אמו ואביו בנו ובתו ואחיו ואחותו מאביו. ומדבריהם שיתאבל האיש על אשתו הנשואה וכן האשה על בעלה".

9. לגבי אחותו הסייג "הקרובה אליו" בא להוציא נשואה, שכבר היא קרובה יותר לבעלה. אבל מה מקום לסייג "הקרוב אליו" בשארו? אשתו? אולי לכך באה הדרשה בתו"כ "הקרוב" – לא את הארוסה. שארוסה אף שהיא מקודשת לו הרי עדיין היא בבית אביה ואין היא קרובה אליו בייחוד.

"מדבריהם", משמע שאבלות על האשה אינה אמורה בכתוב. והדרשה אינה אלא מדרבנן (רדב"ז). כנראה הבין "שאר" במשמע של קרובו כהבנת אונקלוס (ראה בכסף משנה), – ולפי"ז נקט הכתוב כלל – "שאר" – ואחריו באים הפרטים¹⁰.

נמצא שאמו היא המנויה בתורה כראשונה בקרובים. ואולי הטעם לכך הוא כי האבל על הסתלקות האם הוא היותר כבד. תדע שכן הוא, שכאשר מבקש דוד לבטא את קדרותו ואת שחות נפשו הוא אומר:

"כָּאֵל אִם קָדַר שְׁחוֹתִי" (תהלים ל"ה, יד).

והבהיר רד"ק: "ואמר אם ולא אב, כי יותר כואב אדם על אמו שנוצר ממנה בבטנה והניקתו וגדלותו וטפחתו, עד שגדל. אף אחר שגדל האם מצויה בבית ומכינה לבן צרכו במאכל ובמשתה".

זאת ועוד – טבעו של עולם שהאם היא המנחה והמעודדת. ומי יעשה זאת כשהנשמה מסתלקת? אכן יש המציב עצמו במקומה של האם – כך מבטיח ה' בפי הנביא:

"כאיש אשר אמו תנחמנו כן אנכי אנחמכם ובירושלים תנוחמו" (ישעיה ס"ו, יג).

10. כך אכן ביקש ראב"ע לפרש, אולם הוא ביטל פירושו מפני מסורת חז"ל.